

A kora újkori börtön-írás és börtönirodalom eszme- és irodalomtörténeti kontextusairól

Bethlen Miklós fogarasi rabsága
(1676. április 23. – 1677. március 31.)

Jankovics József (1949–2021) emlékének

Cserei Mihály harminchárom év távlatából is döbbenettel idézte fel azt a jelenetet, amikor a fogarasi várba zárt Béldi Pál könyörgés után az 56. zsolnárt elénekelte: „Kegyelmezz meg, uram, nekem, mert az ember igen kerget engem.”¹ A fohászzkodó rab úr emléke élete végéig elkísérte a történetírót, hiszen azzal a családi tragédiával fonódott össze, amely a Csereieket sújtotta Apafi uralkodása alatt. A fogságból reverzális ellenében szabaduló Béldinek 1677-es sikertelen mozgalma sok áldozatot követelt. Cserei Mihály apja, Cserei János is az áldozatok egyike volt, akit ártatlanul tartottak nyolc és fél évig fogságban Fogarasban, Gyulafehérvárt, majd Görgényben.

Ugyancsak Béldihez, Cserei Jánoshoz és a fogarasi várhoz kapcsolódik Bethlen Miklós első börtöntapasztalata is. Béldi Pállal és Bethlen Jánossal együtt 1676. április 23-án Bethlen Miklóst is letartóztatták, és csupán 1677. március 31-én engedték szabadon reverzális és tízezer tallér „kezesség” fejében. A fiatal Bethlen Miklós esete azért is érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a hosszas és végül eredménytelen vizsgálatok során egyértelmű volt, hogy Béldi képezi a veszélyt az udvari pártra, nem a keresdi otthonába internált, szinte magatehetetlen aggastyán Bethlen János, vagy a még valós hatalommal és államférfíui tapasztalattal nem rendelkező fia, Miklós. Mindhármuk irányába csak gyanúval élhettek, hivatalos vádemelésre, nyilvános perre, illetve ítéletre, terhelő bizonyítékok hiányában, nem került sor. Ennek ellenére hosszan és látszólag értelmetlenül tartották fogva őket. E fogság, különösen a két Bethlen szempontjából, egyszerre érthetetlen és igazságtalan volt. Így aztán nem meglepő, hogy mind Cserei Mihály, mind pedig Bethlen Miklós kortörténeti vonatkozású írásaiban Fogaras gyakran úgy jelenik meg mint az erdélyi fejedelemség hatalmi centruma, ahol a szeszélyes fejedelmi akarat, illetve a gyakran kiismerhetetlen működésű udvar közösen és önkényesen döntenek a kiszolgáltatott alattvalók sorsa felől. A fogarasi börtön pedig a fejedelmi hatalom megtartását és gyakorlását biztosító különösen félelmetes eszköznek tűnt.

* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport vezetője. A tanulmány e projekt keretében készült.

¹ NAGYAJTAI CSEREI Mihály *Históriája*, A szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Első kiadás, Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest, 1852, 91.

Esettanulmányom Bethlen Miklós börtöntapasztalatára fókuszál, ennek irodalomtörténeti jelentőségét vizsgálja. Arra keresem a választ, hogy a fejedelmi hatalommal és az ezt megjelenítő, illetve érvényre juttató udvarral való konfrontáció hogyan képződik le a rab börtöntapasztalatában. Továbbá arra is rákérdezek, hogy a börtön kora újkori intézménye, elsősorban a fogarasi udvarban, hogyan jelenítette meg, sőt szolgálta ki a fejedelmi akaratot és (telj)hatalmat. Legfontosabb célkitűzésem annak a kérdésnek a körüljárása, hogy a kora újkori börtön miként válhat a fejedelmi hatalmat reprezentáló és azt érvényre juttató udvar *sajátos* intézményévé, illetve mindez milyen módon határozza meg a kora újkori börtön-írás, illetve börtönirodalom evolúcióját. Bizonyítandó tézisem értelmében a börtön olyan udvari intézmény, amely a fejedelmi szerepkör és hatalomfelfogás kontextusában, politikai és teológiai megfontolások értelmében hivatott az alattvalók engedelmisségét biztosítani a világi magisztrátus és ennek feje, a fejedelem számára.

A továbbiakban tehát néhány, az udvarkutatás és börtönirodalom szakirodalmi vonatkozásait érintő megjegyzés után Bethlen Miklós börtöntapasztalatát rekonstruálom és értelmezem a megjelölt célkitűzések alapján. Bethlen börtönbeszámolóját Apafi Mihály hatalmi diskurzusának politikai és teológiai forrásaival vetem egybe annak érdekében, hogy egy lehetséges „börtönpedagógia” körvonalait rögzíthessem. Apafi saját művei, illetve könyvtárának politikai és teológiai olvassmányai lehetővé teszik, hogy a „megfogadás”, vagyis a fogság kiszabása, majd a kegyelem gyakorlásának gesztusai mögött megláthassuk a fejedelmi hatalom belső, az udvar által továbbított, végül a börtön intézménye által célba juttatott nyilvános működését.

Kora újkori börtön és udvar Fogarásban

Az udvarkutatás hazai szakirodalma változatos és diszciplináris szempontból komplex képet mutat. A hagyományosnak tekinthető történeti és irodalomtörténeti megközelítésektől² a Norbert Elias-recepción keresztül a legutóbbi idők valóban interdisziplináris vállalkozásait³ beleértve, az udvar a társadalom és kultúra történeti horizontjaiban a kora újkori egzisztencia egyik leglátványosabb fókuszaként jelenik meg. A jelenlegi kutatási gyakorlatban a kora újkori királyi és fejedelmi udvarok érdembeli vizsgálata nemcsak társadalomtörténeti, hanem eszme-, sőt irodalomtörténeti

² KLANICZAY Tibor, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában = Pallas magyar ivadéka*, szerk. Uő., Szépirodalmi, Budapest, 1985, 104–123.; *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Gondolat, Budapest, 1987.

³ *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*, szerk. KOLTAI András, Osiris, Budapest, 2001.; *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó, Balassi, Budapest, 2005.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában = Idővel paloták...*, 60–98.; SZABÓ Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, L'Harmattan, Budapest, 2008.; OBORNI Teréz, *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. Tanulmányok*, ELTE Eötvös, Budapest, 2011, 1–15. (Udvartörténet kötetei 4.); ERDŐSI Péter, *Az erdélyi udvari társadalom modellje: kísérlet Norbert Elias fogalmának alkalmazására = „éltünk mi sokáig két hazában...”* Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére, szerk. DÁNÉ Veronka – OBORNI Teréz – SIPOS Gábor, Egyetemi, Debrecen, 2012, 67–77.; SZABÓ András Péter, *Az erdélyi fejedelmi udvar besztekeri látogatásai*, Urbs Magyar Várostarténeti Évkönyv VIII. (2013), 129–165. Itt mondok köszönetet Oborni Teréznek és Szabó András Péternek szakmai tanácsaikért.

vizsgálati szempontokat is érvényre juttat. A kora újkori hatalmi reprezentációknak és rituális tartalmaknak a politikai diskurzusban való bonyolult jelenléte az udvart gyakran a nyilvánosság fórumaként működteti. Értelmezésben az udvar mind a hatalom létrehozója, fenntartója, mind pedig ennek produktuma. Kérdéssel arra fókuszál, hogy a kora újkori hatalom e szinte örökös körforgásában a börtönnek udvari intézményként milyen szerep jut.

Jeremy Bentham víziója a börtönről, amely Michel Foucault olvasatában vált a panoptikusság (*le panoptisme*), azaz a fegyelmező hatalom szimbólumává, a felügyeletet és ellenőrzést megvalósító kompozíció építészeti alakzatává,⁴ nem alkalmazható szempont a kora újkori börtön intézmény- és társadalomtörténetében. A kora újkori börtönt sokkal inkább egyfajta antipanoptikusság jellemezte,⁵ amely a felügyelet, megfigyelés és ellenőrzés néha teljes hiányával függött össze.⁶ A látványos szökevények mellett ugyanis a különféle tárgyak be-, illetve kicsempészése is gyakori volt ezekben az intézményekben. A kora újkori börtön e sajátos jellemzője tette az intézményt olyan íráshasználati hellyé és alkalommá, ahová az íráshoz és olvasáshoz szükséges könyveket, papírt és tintát könnyűszerrel be tudták juttatni.

A források tanúsága szerint a kora újkori magyar börtönvalóság számos vonatkozásban megegyezik a nemzetközi szakirodalomnak a kortárs európai börtönökről tett állításaival. A központosított, intézményesített, megfigyelő és ellenőrző rendszerek hiánya, a börtön „antipanoptikus” jellege, a fogvatartottak halálát siettető embertelen körülmények, vagy épp ellenkezőleg, a főúri életmódot és kényelmet néhol megengedő árestom olyan jellemzői a kora újkori magyar börtön intézményének is, amely bizonyára az Európa-szerte elterjedt és érvényben lévő mintákat követte.

Noha Apafi korában nem Fogaras volt a fejedelmi székhely, hanem továbbra is a folyamatos újraépítésre szoruló Gyulafehérvár, a fejedelem gyakran tartózkodott Fogarason, sőt országgyűlésnek is helyet adott a vár. A fogarasi uradalom a 17. század folyamán fiskális birtokká vált, adminisztrációját leginkább a birtokos Bornemisza Anna fejedelemasszony számadási könyveiből lehet rekonstruálni.⁷ Bár az Apafi udvartartására vonatkozó korábbi szakirodalom⁸ nem szentel sok figyelmet a börtönnek, a fejedelem 1682. július 24-én, Radnóton kelt udvari rendtartása a fegyelmezés egyik eszközeként írja le a „megtömlöcöztetést.”⁹ Minden bizonnyal a fogarasi várban is hasonló fenytési és fegyelmezési funkciót látott el a börtön; a források alapján látható, hogy Bornemisza Anna „porkolóbot” és „tömlöcztartót” is alkalmazott.¹⁰

⁴ Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir. Nascence de la prison*, Gallimard, Paris, 1975, 201, 206, 208–210.

⁵ Ruth AHNERT, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*, University Press, Cambridge, 2013, 10.

⁶ Freeman a „permeability” terminussal adja vissza e jellemzőjét a kora újkori börtönnek. (Thomas S. FREEMAN, *The Rise of Prison Literature*, Huntington Library Quarterly 2009/2., 141.)

⁷ A birtokra vonatkozóan lásd: SZÁDECZKY Lajos, *Fogarasi történeti emlékek*, III., Erdélyi Múzeum 1892/7., 410–431.

⁸ THALLÓCZI Lajos, *I. Apafi Mihály udvara*, Századok 1878, 413–431, 510–532.; SZÁDECZKY Béla, *I. Apafi Mihály udvartartásából* (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlésének évkönyvéből), Kolozsvár, 1913.

⁹ *Magyar udvari rendtartás*, 129, 131.

¹⁰ *Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667–1690)*, kiad. SZÁDECZKY Béla, MTA, Budapest, 1911, 126. (I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása 1.)

Ennek ellenére Bethlen Miklós és Béli Pál őrzését a vicekapitány, Cserei János, személyesen felügyelte, és mindenről tájékoztatta a fejedelmet. Fogaras az Apafi-korban tehát az udvarnak, néha az országgyűlésnek is helyet adott, miközben börtönében az erdélyi politikai élet fontos szereplői raboskodtak. A fejedelemszony birtokosi tekintélye, a fejedelem hatalma, illetve Teleki Mihály gyakran Bornemisza Annával egyetértésben gyakorolt befolyása¹¹ alakította azt a kormányzást, amelynek politikai színtere, az udvarral és a börtönnel együtt, Fogaras volt. A hatalmi reprezentáció és a kommunikáció csatornái kereszteződtek itt, ahol a rabok teljes kiszolgáltatottságban várták ügyük végkimenetelét. Béli Pálnak, idősebbként és tapasztaltabbként, valamivel könnyebb lehetett, hiszen ő már tatárfogságot is szenvedett, de Bethlen Miklós ilyen előzetes tudásra nem hagyatkozhatott. 1676. április 23-tól 1677. március 31-ig tartották fogva itt, és elképzelni is nehéz, hogy valójában milyen lehetett a börtöntapasztalata. Az erről referáló kevés forrás szűkszavúsága ellenére is érdemes egy valószínű rekonstrukcióval próbálkozni, hiszen a vizsgálat – a személyes tapasztalaton túl – az udvar, a börtön, az írás és a fejedelmi hatalom összefüggéseire vethet újszerű fényt.

„Vasrostélyos ablak az udvarra...”

Bethlen Miklós fogarasi rabságának története

A fogarasi börtöntapasztalat Bethlen Miklós életének egyik meghatározó eseménye volt. Ennek sajátos jelentőségét leginkább talán testamentuma világítja meg. Végrendeletében ugyanis a főúr meghagyta, hogy a fogarasi láncát tegyék be koporsójába, mondván: „azt a Czemert adta Isten, s Világ énnékem.”¹² Azt sem lehet elhallgatni, hogy a fogarasi rabság történetét részletesebben vagy rövidebben megörökítő Bethlen által írt magyar és latin szövegek forrásértékét relativizálja az a sajátos elfogultság, hogy ezek is fogságban keletkeztek. Könnyen lehet, hogy a fogarasi beszámolóba beleíródtak a frissebb szebeni, eszéki, végül a bécsi fogság és internálás tapasztalatai.¹³ A legmegbízhatóbb forrásanyag a fogarasi börtöntapasztalat valószínű rekonstruálásához az a nyolc levél, amely a fogság ideje alatt keletkezett.¹⁴ Mindezt természetesen

¹¹ Jellemző példája ennek a fejedelemszony és Teleki Mihály 1676. júniusi levélváltása egy Huszttal kapcsolatos hír elhallgatását illetően. Teleki kérését, miszerint a fejedelemszony „ne jelentse urunknak,” Bornemisza Anna elfogadja, sőt megígéri, hogy: „Én addig nem mondom uram ó kegyelmének, míg Isten kegyelmedet béhozza.” TELEKI Mihály *Levelezése*, VII. (1675–1677), szerk. GERGELY Sámuel, Athenaeum, Budapest, 1916, 264–266. (A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára)

¹² Testamentumában olvashatjuk: „Temetésem minden Pompa nélkül keresztyéni alázatossággal legyen, Czémer, Zászló, Öltöztetett Lo, Bársony helljén, egj Vas legyen a Koporsomonn által téve, azt a Czemert adta Isten, s Világ énnékem. Ugj tudom a Fogarasi vasom még meg vagjon, azt, ha nem, találnak mast, de el kövessék...” BETHLEN Miklós *Levelei*, II., összegyűjt., s. a. r., bev. tan. és jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford. KULCSÁR Péter, magyar nyelvű jegyz. NÉNYEI Gáborné, Akadémiai, Budapest, 1987, 1363. (Régi Magyar Prózai Emlékek 6.)

¹³ Bethlen Miklós 1704-es letartóztatását és perbefogását követően szinte élete végéig fogságban maradt. 1704 és 1708 áprilisa között Szebenben raboskodott, majd áthelyezték Bécsbe. Útközben Eszéken öt hetet töltött, végül 1708 nyarán Bécsbe érkezett, ahol 1713 után többnyire szabadon élt még három évig, de nem térhetett haza Erdélybe.

¹⁴ BETHLEN, I. m., I., 283–293, 673–679.

kiegészíti az a változatos forrásanyag (kortárs főúri levelezés, történetírás stb.), amely túl a fogarasi eseményeken, azokat árnyaló kortörténeti vonatkozásokat őrzött meg.

Az események kronológiája ismert. Apafi 1676. április 23-ára kérette Bethlen Miklóst Fogarasba, ahová nemcsak Béli Pál, hanem a tanácsurak is hivatalosak voltak. A feszült hangulatú április 23-i ebédet követően, aznap este 7 és 8 óra között, Bethlen Miklóst letartóztatták, és a fogarasi vicekapitány, Cserei János várbeli szállására vitték katonai őrizet alatt. Hasonló sorsra jutott Béli Pál is. Az ágyban fekvő, beteg Bethlen Jánosnak nem volt szabad elhagynia rezidenciáját. Béli Pált és Bethlen Miklóst főúri rabokhoz illő módon kezelték, letartóztatásuk alatt az írás és olvasás mellett még a várbeli templomba való járás is megengedett volt számukra vasárnaponként. Azonban hamarosan változások álltak be. 1676 májusában a rabokat áthelyezték a belső várba, megtörtént tehát a „bebörtönzés”, bár egyelőre a privilegizált bánásmódot nem vonták meg. Ebben, Cserei jóindulata mellett, nagy szerepe volt Bornemisza Annának, a fejedelemasszonynak. Bethlen Miklós emlékiratából tudjuk, hogy a számára kijelölt sötét, nyirkos és bűzös fogda egyetlen ajtóval volt ellátva, és „vasrostélyos ablaka az udvarra” nézett.¹⁵ 1676 júniusában váratlanul megszigorították a rabélet feltételeit; Bethlennek csak a könyveit hagyták meg, olvasnia szabad volt, de írnia nem. Júliusban még bilincset is tettek rá, amit Bethlen vitatható állítása szerint csak 1676. november elején távolítottak el.¹⁶ Az enyhítést követően, bár a rabok reménykedtek szabadulásukban, hiszen a tanúvallások sem hoztak látványos eredményeket ellenük, vádemelésre és perre nem került sor. Ráadásul a decemberi országgyűlésen sem vitték dűlőre ügyüket, így a hazamenetelre még várniuk kellett. A fejedelem látszólag hosszan kivárt, talán hezitált is, így csupán 1677. március 31-én, reverzális aláírása után nyerték vissza szabadságukat. Mindhárom reverzalist aláíró főúr, a két Bethlen és Béli Pál, jogosan érezhetett csalódást, kiábrándulást és megaláztatást. A reverzális szövegében emlegetett fejedelmi kegyelem és kegyelmesség¹⁷ cinizmusát csak tetézte az a rituális behódolási aktus, amelynek során a kegyelmet meg kellett köszönni a fejedelemnek. Szabadulásuk után mindkét Bethlen Teleki Mihály tanácsát kérte arra vonatkozóan, hogy mikor lett volna alkalmas e célból a fejedelem előtt megjelenni.¹⁸

¹⁵ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 684.

¹⁶ Cserei János a fejedelemhez intézett, 1676. október 23-án kelt levelében a rabok állapotának könnyebbüléséről ír. E könnyebbülés a bilincsek eltávolítására vonatkozhatott. (*Erdélyi országgyűlési emlékek 17. 1679–1682*, szerk. SZILÁGYI Sándor, MTA, Budapest, 1894, 301.) Bethlen maga is a latin nyelvű életrajzében (*Sudores et cruces...*) negyvenöt hétig tartó fogságról ír, melyből tizenkettőt töltött vasban. (BETHLEN, I. m., II., 1181.) Mivel az 1676 júniusában történt megbilincselés nem vitatott, a tizenkét hétig tartó bilincsviselés is azt valószínűsíti, hogy a bilincset 1676 októberében távolították el.

¹⁷ Mindhárom reverzálisban azonos ez a rész: „mivel ennekeltette való üdőkben estem volt az mi k[e]g[ye]lmes urunknak ő n[a]g[y]ságá]ának nehézségiben, mely miatt mind ez ideig rabságot is viseltem, és abból nem különben hanem az ő n[a]g[y]ság]a k[e]g[ye]lmissége által becsületes híveinek törekedések által lehetett szabadulásom.” SZILÁGYI Sándor, *Adatok a Béli Pál-féle mozgalom történetéhez*, Történelmi Tár 1881, 214.

¹⁸ „Udvarhoz való menesemet mikor és hova javallya k[e]g[yelme]d?” – érdeklődött Bethlen Miklós Telekitől 1677. április 7-én kelt levelében. (BETHLEN, I. m., I., 292.) Az öreg Bethlen János hasonló kéréssel fordult Telekihez 1677. április 5-én írt levelében: TELEKI, I. m., VII., 346–347.

Valójában az egész ügy több mint ellentmondásos volt. A fejedelem és az udvar árulásról, összeesküvésről, titkos szervezkedésről beszélt, de bizonyítani semmit nem tudtak. Ez persze kevés magyarázat volt a Béldi és a Bethlenek ügyével rokonszenvező rendek előtt, akik a Bánffy-ügy után a „nemesi szabadság” sárba tiprásának újabb felháborító példáját vélték felismerni az eljárásban. A rabok maguk is felháborodással fogadták, hogy nem kerül tárgyalásra az ügyük.¹⁹ Ezt még tovább keserítette a reverzális, amely arra kötelezte őket, hogy szabadulásuk után törvényes úton ne is próbálkozzanak igazságot keresni maguknak.

Bethlen Miklós esete talán még ellentmondásosabb, hiszen hamar világhosszá vált, hogy nem ő, hanem sokkal inkább Béldi jelenthetett veszélyt a fejedelem és udvari köre számára. Látható ez abban is, hogy a fejedelemnél oly befolyásos Teleki is azt javasolja Nemes Jánosnak, hogy „a szegény Bethlen Miklós dolgát együvé ne tegyék a Béldi uraméval.”²⁰ A fejedelem álláspontja további alapos értelmezést kíván, hiszen az elnyújtott és késedelmes reakciók mögött valójában a politikai nyilvánosság rendkívül elővigyázatos és kalkulált használata érhető tetten. Apafi, minden hezitálása vagy állítólagos befolyásolhatósága ellenére, a kívülálló által nem követhető megfontolások alapján járt el, amikor a letartóztatást követően térítvényt és körlevelet íratott, amelyben kizárólag csak a hatalmi álláspont jogosultságát hangoztatta; továbbá szándékosan késleltette az 1676-os decemberi országgyűlés alkalmával az ügy megoldását. Végül a reverzális a kegyelemnek (*clementia*) a köz érdekében végrehajtott gyakorlat fejedelmi gesztusát állította előtérbe. Apafi összes írott publikus megnyilvánulása, amint a későbbiek folytán ez tárgyalásra kerül, olyan reflektáltságot mutat, amely határozott politikai tájékozottságról és alapos műveltségről tanúskodik. Bethlen Miklós fogvatartásánál maradván jogosan tételezhetjük fel tehát, hogy az ő esetében a különösen indokolatlanul hosszú börtönbüntetés kiszabása mögött olyan fejedelmi megfontolás is érvényesült, amely mindeddig nem kapott érdembeli figyelmet.

Másrészt, nem vitás, hogy Bethlen Miklós számára a börtön trauma volt, a fejedelmi hatalommal való konfrontáció testet-lelket megviselő, saját kiszolgáltatottságát fájdalmasan megmutató megpróbáltatás, amely nemcsak nemesi öntudatában, hanem kálvinista kegyes énjében is sajnó nyomot hagyott. Mindezt hamar felismerte és reálsan felmérte, hiszen már 1676. június 16-án ezt írta apósának, Kun Istvánnak: „nékem penigh az lelkem ismeretinn, és betsülemenn esett seb fay inkább mint égyéb.”²¹ Ne tévesszük szem elől, hogy a lelkiismeretre (*conscientia*) való hivatkozás valójában teológiai referencia, amely arra figyelmeztet, hogy a politikai megfontolásokból elrendelt „megfogatás” a rab Bethlen Miklós felfogásában az engedelmesség (*obedientia*) kérdésének politikai és teológiai kontextusában értendő és értelmezendő.

¹⁹ Bethlen Miklós beszámolója szerint: „Noha mind én, mind az atyám, mind Béldi az evocatiot, inquisitionot és törvényt kértük, de soha nem cselekedték, csak úgy kínnának ártatlan bennünket; sőt amikor reverzális alatt elbocsátának is, az volt az egyik conditio, hogy soha törvényt nem kérünk, nem is említhetünk.” *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, 688.

²⁰ TELEKI, I. m., VII., 308.

²¹ BETHLEN, I. m., I., 291.

(*Liminalitás és kálvinista teológia: Bethlen Miklós, a kegyességgyakorló rab*)

Az „árestom”, majd a bebörtönzés következtében fellépő liminális/liminoid állapotra Bethlen elsősorban teológiai és kegyességgyakorlási túlélési stratégiával válaszolt, amihez intenzív médiumhasználatra, vagyis írásra és olvasásra volt szüksége. Fogsága első két hónapjában szabadon írhatott és olvashatott, ám utóbb már csak az olvasás volt megengedve számára, így tehát a nyomtatott médiumok használata bizonyult a legfontosabb eszköznek, hogy ennek az értelmetlen és traumatikus börtöntapasztalatnak némi értelmet adjon, vagy legalábbis túlélhesse. A fogság liminalitását Bethlen látszólag a bűnbánat, a folytonos lelkiismeretvizsgálat, a kor magyar nyelvű teológiai diskurzusában tehát a „penitentia-tartás” idejének és állapotának tekintette. Mind az angol puritánus hagyomány, főként William Perkins és William Ames vagy latinosan Amesiussal teológiája,²² mind a Bethlennel kortárs magyar kálvinista devóciós irodalom a lelkiismeret fogalma köré építette fel azt a kegyességgyakorlási programot vagy gyakorlati teológiát,²³ amelynek egyik legfontosabb aktusa az állandó lelkiismeretvizsgálat, azaz *casus conscientiae* volt.²⁴ A lelkiismeret ugyanis nem más, és ezt már Bethlen Miklós írja az elsajátított angol és magyar puritánus hagyomány ismeretében, mint: „magában az emberben lévő Isten vicéje, [...] az emberről való kedves, dicsírletes, avagy kedvetlen és gyalázatos, de mindenkor igaz ítéleti és beszédi.”²⁵

Innen válik érthetővé az is, hogy a fogság alatt az apósához vagy a Teleki Mihályhoz írt segítségkérő leveleiben Bethlen Miklós miért a lelkiismeretére hivatkozva

²² A kálvini teológiai tradíciót továbbvivő angol puritanizmus hangsúlyozza, hogy a lelkiismeret és munkája Istenre vonatkozatható. Amesiussal definíciójában ez így fogalmazódik meg: „Conscientia humana (Angelicae enim explicatione non aggredimur) est iudicium hominis de semetipso, prout subicitur iudicio Dei.” (Guilielmus AMESIUS, *De Conscientia et ejus jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecini, 1685, 1.) Perkins – aki egy teljes, már a 17. században magyarul is olvasható könyvet ([TSEPREGI TURKOVICS János], *Ama Szent Iras feitegetesben hatalmas és igen tudos doctornak, G. Perkinsusnak A lelki-ismeretnek akadekirol írott...*, Amsterdam, 1648.) szentel a kérdésnek – úgy véli, hogy Isten törvénye beíratott a lelkiismeretbe. „For Conscience is appointed of God to declare and put in execution his just judgement against sinners: and as God cannot possibly be overcome of man, so neither can the judgement of Conscience being the judgement of God.” (William PERKINS, *A Discourse of Conscience*, Cambridge, 1608, 3.) Végül álljon itt Bethlen Miklós tanítómesterének, a puritánus Keresztúri Bíró Pálnak a lelkiismeret-felfogása: „a te lelked-ismereti, oly igazat itilő bírása az Istennek, hogy vagy megment, vagy pedig megsentenciaz érdemed szerént.” (KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Egyenes ösvény a szent életre vágyódóknak*, Várad, 1653, 62.)

²³ W. B. PATTERSON, *William Perkins and the Making of a Protestant England*, University Press, Oxford, 2014, 90–113.

²⁴ Amesiussal a második könyvet szánja e témakörnek (*De casu conscientiae & hominum statu in genere*), ahol így definiálja a lelkiismeret-vizsgálót: „I. Casus conscientiae est questio practica, de qua conscientia potest dubitare.” AMESIUS, *I. m.*, 47. Amesiussal kijelenti, hogy ez a szigorú lelkiismeret-vizsgáló az ember Isten előtti állapotával, tehát Isten által történő megítélésével (*statum hominis coram Deo*) függ össze, így a lelkiismeret-vizsgáló valójában a kegyességgyakorlás (*observantia*) fontos része.

²⁵ Kemény János és Bethlen Miklós művei, 413. A lelkiismeretnek mint Isten egyfajta helytartójának – Bethlen Miklós szóhasználatában „Isten vicéjének” – a megnevezése a puritanizmus angol nyelvű szöveghagyományában is jelen van: God’s deputy. Annesley megfogalmazásában ez így hangzik: „it [conscience] is God’s Deputy, and Viceroy, and so its Voice and Judgement, is the very Voice and Judgement of God himself, who can and will maintain it in its office, till he brings forth Judgement unto Victory.” William ANNESLEY, *The Morning-Exercise at Cripple-Gate or, several Cases of Conscience Practically Resolved, by sundry Ministers*, London, 1661, 349.

bizonygatta ártatlanságát.²⁶ Ebben a sajátos teológiai kontextusban értelmezhető az a kontemplatív életmód, amelyet Bethlen kénytelen volt követni a börtönben. Az írás és olvasás mindennapi rutinját az imádkozás, zoltáréneklés, bibliaolvasás rituális aktusai egészíthették ki. Mindezt Bethlen – a szokásos vasárnapi böjt mellett – 1677 januárjában egy rendkívüli kéthetes böjtöléssel tetézte meg, ily módon is a puritánus kegyességgyakorlás utasításait követve. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban az is, hogy noha adott ponton az írást megtiltották Bethlennek, könyveit meghagyták. Nem ismerjük Bethlen Miklós fogarasi olvasmányait, ám az valószínűsíthető, hogy magyar vagy latin Bibliát olvasott, sőt az sem kizárt, hogy történeti vagy politikai olvasmányokat is bevitetett magának.²⁷ Különleges jelentőséggel bír Bethlen apró megjegyzése élettörténetében, amely az 1676 júniusában történt jelenést vezeti be: „Perkinsiust olvasom vala.”²⁸ Ez a latinul, vagy akár magyarul olvasott szöveg egyik legfontosabb bizonyítéka Bethlen Miklós puritánus lelkiségének, hiszen az Apáczai hatására és a peregrinációja alatt elmélyített Amesius-stúdiumot a másik puritánus tekintély, William Perkins gyakorlati teológiájának elsajátításával egészítette ki.

A puritánus teológiai paradigma alapján működtetett önvizsgálat eredményének tudható be az is, ahogy Bethlen e teológiai értelemben elgondolt őszinteség (*sinceritas*) alapján értelmezhetette helyzetét, és vélhetően igyekezett azt engedelmességgel (*obedientia*) elfogadni.²⁹ A fogság ily módon, Bethlen megfogalmazásában, „Istennek raytam valo itelite,”³⁰ amely ellen zúgolódnı nem volt szabad, hanem alázattal kellett elfogadni. Az engedelmesség (*obedientia*) azonban nemcsak teológiai jelentéssel bír e korszakban, hanem egyszersmind politikai fogalom. A világi hatalommal, vagyis a magisztrátussal szembeni, Kálvin³¹ és a politikai irodalom tekintélyei által is megjelölt követendő magatartásforma. A Wendelinust fordító Apafi Mihály tudós fejedelem szóhasználatában ennek az engedelmességnek az egyik formája a „magisztrátusnak való alávetetés (*subiectio*).”³²

²⁶ Jól illusztrálja ezt az 1676. május 26-án kelt, Telekihez intézett levél egyik passzusa: „Ën penigh Uram, Istent és az magam lelkem ismeretı merem bizonyásgul hini, hogy Uramra, Hazámra, és kegy[elme]-tekre közönségghessen, és in particulari k[e]g[yelme]dre nézve olly ártatalan vagyok mint az k[e]g[yelme]d legkisebb gyermeke.” BETHLEN, *I. m.*, I., 288.

²⁷ Változatos olvasmányanyaghoz való hozzáférést sejtet Bethlen azon terve, hogy „valami hasznos munka írásához” kezdjen 1676 tavaszán. Kemény János és Bethlen Miklós művei, 685.

²⁸ *Uo.*, 686. Az *Imádságoskönyv*ben Bethlen kissé másképp fogalmaz: „Perkinsiustnak egyik munkáját olvasom vala.” *Uo.*, 1032.

²⁹ Amesius a *De Conscientia...* című művének III. könyvében értekezik az őszinteségről (*De Sinceritate*), és ezt az engedelmesség (*obedientia*) érényeként tünteti fel. Négy kérdés alapján pontokba szedve fejti ki részletesen, hogy miként kell működnı az őszinteségnek, illetve ez miként határozza meg Isten iránti viszonyulásunkat, aki kedvét leli az őszinteségben (*Deus delectatur sinceritate*), mert elöle semmit nem lehet elhallgatni, hisz a szívek és vesék vizsgálója (*Deus est scrutator cordium & renum*). (AMESIUS, *I. m.*, 110–111.)

³⁰ Teleki Mihályhoz intézett, 1676. június 3-án kelt levélében olvasható ez a részlet. (BETHLEN, *I. m.*, I., 290.)

³¹ A kérdésre vonatkozó szakirodalomhoz lásd: Harro HÖPFL, *Introduction = Luther and Calvin on Secular Authority*, szerk. Harro HÖPFL, University Press, Cambridge, 7–24.; *The Calvin Handbook*, szerk. Herman J. SELDERHUIS, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan–Cambridge, 2009, 440–446.

³² [APAFI Mihály], *Marcus Fridericus Wendelinusnak, a keresztyen isteni tudományrol irott ket könyvei...*, Kolozsvár, 1674, 859.

Így tehát Bethlen Miklósnak a Perkins és Amesius puritánus tanításaiból táplálkozó lelkiismeret-vizsgálata során azt kellett könyörtelen őszinteséggel megválaszolnia, hogy az Istennek kijáró feltétlen engedelmességet, illetve a politikai értelemben vett, a fejedelem és a magisztrátus irányába tanúsítandó alárendeltséget (*subiectio*) megtartotta-e? További hosszas gyötrődést okozhatott annak megválaszolása is, hogy a börtönbüntetés próbája a kálvini értelemben vett kiválasztottságának a biztos jele volt-e, vagy sokkal inkább menthetetlen bűnös voltának következménye. Az 1708 és 1710 között keletkezett magyar nyelvű élettörténetében a fogarasi rabság elbeszélését látomások és álmok kontextualizálják, azt a hatást erősítve, hogy Bethlen sorsa rendkívüli, mert ő maga egyike a kiválasztottnak (*homo electus*), mely kiválasztottságot ily csodálatos módon is kinyilvánított az Isten. Ezt az elbeszélést azonban erős fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen itt nagy valószínűséggel a fogarasi rabság emléke kontaminálódott a szebeni, eszéki és bécsi tapasztalatokkal, főként, hogy az öreg, halálra készülő Bethlen Miklós az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) jeleit kereste élete retrospekciójában.

Figyelemre méltó, hogy helyzetét nem egy jogi értelemben vett „bűnösség” vagy „ártatlanság” felől értelmezte, hanem elsősorban teológiai és politikai megfontolások alapján azonosult egy bizonyos „rab” szerepkörrel. Ezt íráshasználatában is megörökítette, hiszen a fogságból írt összes levelében neve mellé következetesen hozzáillesztette a „rab” jelzőt. Mindezen túlmutat azonban a fogvatartás látszólagos értelmetlensége. Egyvalaki volt, aki ezt legalább ennyire tudhatta, és egyedülként még hatalma is lett volna arra, hogy ezt az értelmetlen helyzetet egy csapásra megszüntesse, vagy továbbra is fenntartsa. Ez a valaki I. Apafi Mihály, Erdély fejedelme volt.

A kegyelmes fejedelem

Justus Lipsius politikai tanítása szerint az állam és vezetője ellen irányuló összeesküvés, árulás vagy bármilyen káros szervezkedés leleplezésekor a kegyelem (*clementia*) néha hatásosabb fegyver a bosszúállásnál. A szervezkedés vezérét nem kell kímélni, de a résztvevőket igen, a kegyelem gyakorlása ugyanis nemcsak a közhangulatot javítja, hanem az elbukott párttűtőket is gyorsabban tereli a hűség útjára.³³ Apafi Mihály számára nem lehetett ismeretlen ez a gondolat, hiszen Lipsius műve ott volt könyvtárában,³⁴ minden bizonnyal ismerte is, nem kizárt tehát, hogy alkalmazta. Ennek értelmében Bethlent azért kellett hosszan fogságban tartani, hogy majd szabadon lehessen engedni, tehát fejedelmi kegyelemben lehessen részesíteni őt, a kegyelemgyakorlás gesztusát pedig a politikai nyilvánosság elé tárni. Ideális politikai megoldása – lássuk be – egy értelmetlen és lehetetlen helyzetnek.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy Apafi álláspontjának azokat a lehetséges politikai, teológiai forrásait tárjam fel, amelyek nemcsak értelmezik Bethlen Miklós

³³ Justus LIPSIUS, *Politiorum sive civilis doctrinae libri sex*, Antverpiae, 1604, 210–211.

³⁴ Négy eltérő datálású könyvjegyzék referál a fejedelem könyvtáráról; tanulmányomban az ún. „A jegyzéket,” vagyis az 1673-ast vettem alapul. Vö. *Erdélyi Könyvesházak III. 1563–1757*, s. a. r. MONOK István – NÉMETH Noémi – VARGA András, Scriptum Kft., Szeged, 1994, 75–76.

börtönbüntetését, hanem a börtön mint udvari intézmény sajátos funkcióit is láthatóvá teszik. Ehhez a vizsgálathoz I. Apafi Mihály naplóját, írásait és olvasmányait szándékozom hasznosítani. A vizsgálat kiindulási pontját azonban Apafi börtön-tapasztalata szolgálhatja; ennek ismeretében vállalkozhatunk az asszimilált teológiai és politikai tanok rekonstrukciójára és alkalmazására.

(*Apafi, a tatárok rabja*)

Vizsgálódásaink szempontjából nem érdektelen tény, hogy Apafi maga is volt rab, egyike volt ugyanis azon erdélyieknek, akik tatár fogságba estek. Naplójában ezt így örökítette meg:

Anno 1657. Die 8. Januarii az oda való megindulás és 31. Julii ugyanazon esztendőben Méhemet Kéri krimi tatár khámnak rabságában való esés. Magam pedig Haras Bék nevű Murzának, Or nevű városának kapitányának, kezében rabul estem. Annorum 1658. 59. 60. esztendőknék jobb részét rettenetes, súlyos, kemény rabságnak viselésével töltöttem el. Isten ő felsége is megszána s megszabadíta, melyért áldassék szent neve örökké töllem, és 24. Octobris estve lábaimról a vasat levévén Jászvásárt, Stéfán vajda keze alá mentem és onnét 3. Novembris megindulván, 8. Novembris Borgóra magam falujában érkeztem. Feleségemet Isten segítségével egészségben találván, két hónap héján négy esztendőt töltöttem Lengyel- és Tatárországban s tizenkétezer talléron változtam.³⁵

Noha Apafi „rettenetes, súlyos, kemény” rabságról beszél, azért az aligha vitás, hogy a rablánc viselése ellenére is a főúri foglyok privilegizált ellátásában részesülhetett.³⁶ A fogvatartók előtt sokat nyomott a latban az a tény, hogy jelentős váltságdíjat kaphattak érte. Ez azonban nyilván nem jelenti azt, hogy a két hónap híján négy esztendeig tartó fogság ne lett volna nehéz megpróbáltatás. Aligha szorul bizonyításra az is, hogy Apafi hosszas rabsága legalább olyan liminális/liminoid állapotot eredményezett, mint amilyent Bethlen Miklós esetében láthattunk. Ráadásul Apafinak, a privilegizált bánásmód ellenére is, egy teljesen idegen környezetben és kultúrában lényegesen hosszabb ideig kellett kitartania és megtalálnia a túlélés fizikai és szellemi eszközeit. Az exilium és rabság kettős terhe minden bizonnyal Apafiban is súlyos nyomokat hagyott, melyeket valószínűleg Bethlenhez hasonló módon élt meg. Hiszen a Bethlenhez képest csupán tíz évvel idősebb Apafi hasonló habitusú és műveltségű ember volt. Ebesfalván megkezdett iskolai tanulmányait 1642-től Kolozsváron folytatta, és bár nem érte ott Apáczai hazatértét és tanügyi reformját, nem kisebb tekintély, mint Pápai Páriz Imre keze alatt tanult. 1645-ben már *Az egész keresztényen vallás rövid*

³⁵ I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694-es évekről, kiad. Tóth Ernő, Erdélyi Múzeum 1900/2., 84.

³⁶ A kiváltságos bánásmódot jelzi az is, hogy az Apafit rabul tartó Murza fia, Mehemetsa sok év után meglátogatta a fejdelemet. Apafi naplójának tanúsága szerint erre 1676. június 11-én került sor. (Uo., 214).

fundamentumi címmel jelentetett meg egy könyvecskét,³⁷ amely a konfirmáció vizsgaanyagát tette közzé.³⁸ Noha nem peregrinált Nyugat-Európában, stúdiumait Lőcsén és Bártfán fejezte be, ahol alapos műveltségre és jelentős teológiai iskolázottságra tett szert.

Ilyen élettörténeti előzmények fényében kijelenthetjük, hogy Apafi Mihály Bethlen Miklóséhoz hasonló, sok vonatkozásban azzal egyenrangú műveltséggel rendelkezett. A csaknem négy évig elhúzódó rabság kényszerű kontemplatív életvitelét érdekesen világítja meg az az ajándéktárgy, amelyet Apafi magával hozott fogságából. Utazótükréről van szó, amely fogságba esésének évszámát is megörökítette. A triptichonszerűen csukható tükör feketére pácolt jávorfából készült, rajta a félreérthetetlen jelzéssel: *Michael Apafi Anno Domini 1657*.³⁹ A kora újkori kultúra kedvelte a tükör motívumot, a manierista költészet számos szimbolikus jelentést társított hozzá, itt azonban a sajátos kálvinista *penitentia-tartás* és bűnbánati kegyesség eszközeként funkcionálhatott. Maga a penitentia-tartás, amelyet Apafi talán nem Perkins és Amesius, hanem Pápai Páriz Imre tanítása⁴⁰ alapján gyakorolt, a tükörbe nézést idéző módon sürgette a lelkiismeret rendszeres vizsgálatát. A bűnös énnel mint tükörképpel való konfrontáció kegyességgyakorlási implikátumai, különösen a fogság liminális állapotában, bizonyára sokszor kapcsolódtak egybe a szenvedő Apafi mentális világában. A Pápai Páriz-szöveg valós segítséget nyújthatott Apafinak, hiszen ennek XXXVII. fejezete *A nyomorúság szenvedéséről* címmel a fogsághoz és exiliumhoz hasonló megpróbáltatások elviseléséhez ad tanácsot. A kor kálvinista teológiájának megfelelően az engedelmes tudomásul vételt és elviselést hangsúlyozza, ily módon biztatva:

Nem büntetés rajtad a' meg-cselekedett bűneidért, hanem atyai oktatás hátra maradt életed felől, mellyel Isten elvonszon téged e' világtól és a' büntételtől; mint az orvos doctor keseru orvosságot ad sokszor, nem az el-múlt nyavalyaert, hanem az emberre következhető nyavalyának eleit vevéséért; ezért mondgya Salamon: Az Urnak tanítását szerelmes fiam ne utáld-meg, se meg ne unnyad az ő dorgálását, sőt inkább örvendezz az Urnak látogatásában mondván Dáviddal; A' te vessződ és a' te botod meg-vigasztalnak engemet én Istenem.⁴¹

Pápai Páriz könyve nemcsak olvasmánya volt Apafinak, hanem a börtöntapasztalat teológiai szempontú értelmezését, életére és kegyességére kiható összefüggéseinek megértését és lélektani feldolgozását segíthette. Ennek jelentősége, Bethlen Miklósra és az Apafi-korban bebörtönzöttekre tekintve, kardinális jelentőségű, hiszen őket azzal a büntetéssel sújtotta a fejedelem, amelyet ő maga is megtapasztalt, sőt kitanulta annak túlélési módját, és viselte hatását, valamint következményeit is. Így tehát az

³⁷ APAFI Mihály, *Az egész keresztyéni vallásnak rövid fundamentomi*, Gyulafehérvár, 1645.

³⁸ Apafi munkájának irodalomtörténeti értékeléséhez lásd: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, OSZK–Universitas, Budapest, 2008, 139, 182.

³⁹ VADÁSZI Erzsébet, *Apafi Mihály tükre = Ars Decorativa – Iparművészet 13.* (1993), 167.

⁴⁰ PÁPAI PÁRIZ Imre, *Keskeny vt...*, Sárospatak, 1662, 175–180. A legelső kiadás 1647-es, ezt Apafi bizonyára ismerte.

⁴¹ *Uo.*, 336–337.

által a kiszabott börtönbüntetés nemcsak a szinte korlátlan fejedelmi hatalom megnyilvánulásaként értelmezendő, hanem Apafi hatalomfelfogásának és -gyakorlásának részint személyes tapasztalatból, részint pedig behatárolható teológiai és politikaelméleti forrásokból táplálkozó diskurzusának a kifejeződése.

(*Apafi hatalmi diskurzusa*)

Bethlen Miklós fogarasi rabságának idején a negyvennégy éves fejedelem már tizenöt éve gyakorolta hatalmát Erdélyben. A külső és belső stabilitás, amely valójában külpolitikai elszigeteltséggel is járt, tünékeny és látszólagos átmeneti állapot volt. Ezt az állapotot Bánffy Dénes kivégzéssel záruló ügye fájdalmasan igazolta. Az 1670-es évek főbb politikai változásai, az erdélyi–lengyel–francia szövetség terve, a bujdosók ügye, továbbá a két nagy birodalommal szembeni diplomáciai kapcsolatok megfelelő fenntartása képezték a fejedelmi kormányzás számára a legnagyobb kihívásokat. Ezekhez képest Bethlen Miklós hosszas letartóztatása és fogságban tartása látszólag elenyésző relevanciájú esemény volt. Ennek megfelelő kontextualizálása azonban olyan felismeréseket enged meg, amelyek a fejedelmi hatalomgyakorlás némely lényeges mozzanatát teszik érthetőbbé. A „megfogatás” gesztusa, illetve a vádemelés és per lefolytatása nélküli hosszas fogvatartás, majd a fejedelmi kegyelem gyakorlása abban a sajátos kora újkori teológiai és politikaelméleti kontextusban vizsgálható, amely a börtönviselt fejedelem szerepértelmezését és döntéseit kétségtelenül befolyásolta. Nyilvánvalóan Apafi uralkodása idejére magyarul és latinul is hozzáférhetővé váltak azok a szövegek, amelyek részint az ideális uralkodó képét jelenítették meg, részint pedig az udvar gyakran (neo)sztoikus szempontú kritikáját fogalmazták meg.⁴² Céлом nem ezeknek a szövegeknek, vagy az ezekből származó és közkézen forgó bölcseségeknak a visszakeresése Apafi tetteiben és írásaiban. Hiszen Apafi könyvtárában – jóval átlagon felül képzett ember lévén – a korszak jelentős teológiai és politikai olvasmányai latinul vagy magyarul szép számban fordultak elő.

Kérdésfelvetésem Apafi hatalomgyakorlásának egyetlen gesztusára, a „megfogatásra” fókuszál,⁴³ és azokat a teológiai és politikai kontextusokat próbálom megjelölni, amelyek értelmezhetővé is teszik a gesztust. Ehhez a vizsgálódáshoz a már hivatkozott Apafi-naplón kívül a fejedelem saját munkáit, illetve két további kora újkori auktoritást, a fejedelem könyvtárában megtalálható és általa bizonyosan alaposan ismert Marcus Fridericus Wendelinus és Justus Lipsius politikaelméleti írásait használok.⁴⁴

⁴² A fejedelmi tükrör műfajának és korpuszának értékeléséhez lásd: HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Universitas, Budapest, 2001.

⁴³ Apafi a három főúr 1676. április 23-án történt letartóztatását követően kiadott térítvényében így fogalmaz: „Bethlen János, Béli Pál és Bethlen Miklós uraimék bizonyosan, személyünk, fejedelmi méltóságunk, becsületes híveink feles személyek ellen való feltett bizonyos veszedelmekre czélzó dolgokkal, arra nézve magunk, híveink veszedelmét, hazánknak romlását el akarván távoztatnunk, meg kellett fogatnunk, tartóztatnunk.” *Erdélyi országgyűlési emlékek 16. 1675–1679*, szerk. SZILÁGYI Sándor, MTA, Budapest, 1893, 276.

⁴⁴ Mindkét szerző megjelenik az 1673-as könyvlistán. A Lipsiusra utaló rövidítés, „Lipsij Politica”, nem zárja ki, hogy a fejedelem ennek a Laskai-féle magyar fordítását is ismerte és használta, így hivatkozáskor párhuzamosan adom meg a latin és magyar szöveghelyeket.

Apafi Mihály Wendelinus-fordítása nemcsak azért jelentős, mert a fordító és teológus Apafi tehetségét mutatja meg, hanem mert tartalmaz egy olyan bevezetőt (*A Keresztýén Olvasóhoz ELÖL JARO BESZED*), amely Apafi saját alkotása. Ez a szöveg nemcsak a fordítás céljáról és körülményeiről számol be, hanem összefoglalását adja a fejedelem azon teológiai és politikai nézeteinek, amelyek saját hatalomgyakorlásának értelmezéséhez adhatnak kulcsot.

Apafi számára uralkodói példát elsősorban a „második Salamonnak” aposztrofált X. Bölcs Alfonz kasztíliai király, illetve I. Stuart Jakab szolgáltattott, hisz mindkettő átlagon felüli bölcsességgel rendelkezett. Míg a „bölcs Alphonsus” a jól értesült Apafi szerint tizennégyszer olvasta a Bibliát, addig I. Stuart Jakab, a Biblia hasonlóképpen kitűnő ismerete mellett, „minden tisztességes tudományban olly gyakoroltatott vala, hogy minden idejébeli királyokat fellyül haladott.”⁴⁵ Ilyen uralkodói minták alapján Apafi számára az ideális fejedelem – a világi magisztrátus feje – legfontosabb feladatának egy olyan művelődési program követését tekintette, melynek célja az „Igaz Religio” előmozdítása volt. Ezt pedig az istenfélő tanítók támogatásával, iskolák és kollégiumok építésével lehetett elérni. Be kell látnunk, e feladatokat Apafi maga is valóban következetesen végezte el. Hiszen erdélyi adakozásai kollégiumok, egyházközségek, professzorok vagy alumnusok számára, végül az elűzött Sárospataki Kollégium befogadása és letelepítése az egykori Gyulafehérvári Kollégium épületeibe hitelesen igazolják ezt a meggyőződését.⁴⁶ Mindezt Apafi is hangsúlyozta: „Ezt mi is köteles tisztünknek ismervén [...] tehetségünk szerént az Istennek dicsőségét, minden rendes módokat és utakat el-követvén, szívesen előmozdítani igyekeztünk.”⁴⁷ Ebben a kontextusban a fordítás maga, melyet nemcsak a „magános Hiveknek, hanem az Erdélyi, és Magyarországi Reformata Ecclesiaknak-is idvesleges hasznára”⁴⁸ készített, Apafi fejedelmi mandátumának ideális voltát hivatott hangsúlyozni. A Wendelinus teológusi tekintélyétől megtámogatott fejedelmi szerepkör mégiscsak a világi magisztrátus része, sőt ennek feje. Ez utóbbi működését Apafi így összegezte:

ugyanis tisztí a' Keresztény Magistratusnak nem csak óltalmazni alatta valóit, azokat igazgatni, azoknak külső javokat és boldogságokat előmozdítani, megmaradásokra és csendességgel való életekre szorgalmatosan vigyázzván, jó, igaz és hasznos törvényeket adni, azokat hűségesen exequalni, és azok szerint a' jokat és engedelmeseket jutalommal; a' gonoszokat pedig és az engedetleneket büntetéssel illetni...⁴⁹

A világi magisztrátus – Apafi megfogalmazásában *külső tiszt-viselő Magistratus* – jutalmazó, sőt büntető hatalmát a fejedelem Wendelinus tanítását tolmácsolva azzal magyarázza, hogy ezt Isten rendelte (*a Deo ordinata*), így tehát az Istentől van, hiszen

⁴⁵ APAFI, *Marcus Fridericus...*, AAA1r.

⁴⁶ SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonisztórium kialakulása. 1668–1713–(1736)*, EME – Erdélyi Ref. Egyházkerület, Kolozsvár, 2000, 13.

⁴⁷ APAFI, *Marcus Fridericus...*, AAA2r.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo., AAA1v. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)

a magisztrátus az Ő szolgája (*Minister Dei*).⁵⁰ Mivel a magisztrátus mind a hatalmát (*potestas*), mind pedig a „parancsolásnak méltóságát” (*imperandi autoritas*) az Istentől kapta, a keresztények engedelmességgel (*obedientia*) tartoznak ennek.⁵¹ A keresztények ugyanis a magisztrátusnak „alája vetettek” (*subiectio*) és még akkor is, amikor a magisztrátus egyértelmű túlkapasokat követ el, kötelesek engedelmeskedni, mert ily módon valójában az Istennek engedelmeskednek.⁵² Az engedelmisségen kívül más viszonyulás nem megengedett, állítja Apafi: „Mert a'ki a külső Magistrátusnak ellen áll, az Isteni rendelésnek áll az ellene (*ordinatio divina resistit*). Az Isteni rendelésnek pedig senki jó lelki-ismerettel ellen nem állhat, mert a külső Magistrátusnak alája vagyunk vettette az Istennek parancsolattyaából, Rom. 13. v. 1. (*Quia magistratui politico subiecti sumus ex Dei mandato*).”⁵³ Egyetlen kivételes eset létezik, nevezetesen az, ha a magisztrátus az Isten törvényével ellenkező, vagy az Istent bántó cselekedetek végrehajtását követeli, azaz „ha parancsolná, hogy az ártatlant meg-ölyle, az bálványokat imádgya, az igasságtul el-hanyatollyék, hamis esküvést tégyen [...] nem kell engedni (*non obediendum est*).”⁵⁴

Az ezekből a megfontolásokból kirajzolódó fejedelmi (telj)hatalom a sajátos erdélyi hatalmi konstellációban még kevesebb korlátot kapott.⁵⁵ Apafi, minden látszat ellenére, sikeresen ellenőrzése alatt tartotta mind a világi, mind az egyházi hatalmi szférákat.⁵⁶ A fejedelem naplójában az 1678-as esztendő bevezető hosszas reflexióban a „nyughatatlan elméjeknek istentelenségekkel hazájok veszedelmét siettető” Béli-mozgalmak híveire utal, kiknek „még eddig mérges szándékoktól Isten bennünket kegyelmesen megoltalmazott, mint ő felségítül állíttatott magistratust.”⁵⁷ A Wendelinus tanítását ily szorosan követő hatalomgyakorlás elmélete, amely az alattvalók számára az engedelmisséget (*obedientia*) jelölte ki egyetlen érvényes magatartásként, a fejedelmi hatalom és az udvar elleni szervezkedés, ellenállás vagy pártütés kísérleteire ismét a kor politikai gondolkodásának forrásaira visszavezethető módon reagált. Apafi 1676-os térítvényében a „haza romlását” veszélyeztető cselekedeteket említette a három főúr letartóztatásának okaként, ám az elfogatról kiadott körlevélben már a fejedelem személye és a fejedelemség elleni „sok időktől fogvást alattomban forgó nyughatatlanságok”-ról nyilatkozott.⁵⁸

A fejedelem szavai mögött jogosan tételezhető elsajátított politikaelméleti tudás. A Laskai János jóvoltából magyarul is olvasható Justus Lipsius a „polgári hadakozást

⁵⁰ A magyar szöveghelyekkel párhuzamosan a zárójelben megadott latin szöveghelyeket is hivatkozom: APAFI, *Marcus Fridericus*..., 853–856; illetve MARCUS FRIDERICUS WENDELINUS, *Christianae Theologiae Librii II*, Hanoviae, 1634, 612–613.

⁵¹ APAFI, *Marcus Fridericus*..., 857.; illetve WENDELINUS, *I. m.*, 614.

⁵² APAFI, *Marcus Fridericus*..., 859.; illetve WENDELINUS, *I. m.*, 616.

⁵³ APAFI, *Marcus Fridericus*..., 864.; illetve WENDELINUS, *I. m.*, 620.

⁵⁴ APAFI, *Marcus Fridericus*..., 876.; illetve WENDELINUS, *I. m.*, 628.

⁵⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*, Gondolat, Budapest, 2005, 293–294.

⁵⁶ Noha Apafi az ún. „*summus episcopus*” jogkört már nem birtokolhatta, az egyház főpátrónusaként igyekezett korlátlan befolyást szerezni akarata érvényesítésére. Ennek a befolyásolásnak beszédes példája az a folyamat, amelynek során udvari prédikátorai bizonyos szolgálati idő után püspökök lettek. (SÍPOS, *I. m.*, 13–14.)

⁵⁷ I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója..., 216.

⁵⁸ Erdélyi országgyűlési emlékek 16., 276–277.

(*civile bellum*)⁵⁹ a legborzalmasabb, a polgári társadalom fennállását leginkább veszélyeztető csapásnak nyilvánítja. Továbbá, tekintve a résztvevők számát, személyét, céljait, előzményeit és lehetséges következményeit, a „párt-ütést (*factio*)”, a „támadást (*seditio*)”, a „leselkedést (*insidia*)”, végül az „árulatast (*proditio*)” különbözteti meg.⁶⁰ Apafi másik forrása, Wendelinus, a köztársaságot fenyegető veszélyekről (*De reipublice eversione*) ad hasonló kategorizációt, ám megkülönbözteti az összeesküvés-repertoár titkos (*occulta*) és nyilvánvaló (*manifesta*) változatait.⁶¹ Ez utóbbi, tehát a nyilvánvaló szervezkedés alatt tárgyalja a *factio*, *defectio*, *seditio* és *bellum civilium* eseteit. Lipsius rendszeréhez képest némi eltérést mutat a polgárháború beemelése a nyilvánvaló összeesküvés változatai közé, illetve a *defectio* szerepeltetése, amely az alárendeltség (*subiectio*) nyilvános megtagadását jelöli.⁶² Ehhez képest a *proditio*, *coniuratio* és *insidia* képezik a rejtett ármánykodás eseteit. Lipsiusszal konfrontálva ezt a kategorizációt a *coniuratio*,⁶³ azaz az összeesküvés kiemelt elkülönítése mutat csupán eltérést, amely a keveseknek a köztársaság megdöntésére irányuló egyetértését jelöli.

Ennek a szofisztikált kategorizációnak a feltételezett „Béldi–Bethlen összeesküvésre” való mechanikus alkalmazása bizonyára látványos eredményeket nem hozna, még a következmények ismeretében sem, de Apafi sem ily módon hagyatkozhatott erre. Sokkal inkább olyan potenciális következmények, sőt okok első lépésben elméleti jellegű felvetését tette lehetővé, amelyek alapján utóbb praktikus és politikailag indokolt döntéseket lehetett hozni. Láttuk, mindkét szerző a köztársaságot veszélyeztető polgárháborút tartotta a legnagyobb fenyegetésnek, így tehát egy legelső kövendő tanács, hogy „nem annyira kell az okos Fejedelemnek annak viseléséről gondolkodni, mint eltávoztatásáról.”⁶⁴ Vagyis a megelőzés a legfontosabb tennivaló, annak megakadályozása, hogy valami ellenőrizhetetlen és orvosolhatatlan mozgalommá fejlődjön. „Támadás (*seditio*)” esetében az „orvosság (*remedia*)”, azaz a megoldás Lipsius nézete szerint a következő: „Azt adom tanácsul, hogy idején vegyed eleit.”⁶⁵ „Árulás (*proditio*)” esetében pedig „soha nem kell halasztani a [büntetést] és a hitetlen árulatastért hirtelen meg kell büntetni.”⁶⁶ Még akkor is, ha a büntetés *poena capitalis*, vagyis kivégzés.

Ellenben számos más esetben a bölcs és megtévesztő kivárás, a ravaszság, illetve a kegyelmesség gyakorlása indokolt, hiszen a személyeskedő bosszúnál gyakran

⁵⁹ „Az országbelieknek a fejedelem ellen, avagy egymás között való felfegyverkezése. Kinél nincs semmi nyomorúságosb, nincsen semmi utálatosb dolog, és a' kit méltán mondhatok a' nyomorúságoknak ama tengerének (*mare calamitatum*).” LASKAI János, *Justus Lipsiusnak a' polgari tarsasagnak tudományáról irt hat könyvei*, Bártfa, 1641, 442, illetve LIPSIUS, *I. m.*, 454.

⁶⁰ LASKAI, *I. m.*, 203, 449, illetve LIPSIUS, *I. m.*, 229, 463.

⁶¹ WENDELINUS, *I. m.*, 501.

⁶² *Uo.*, 503.

⁶³ „*Coniuratio est paucorum in Reipublicae perniciem mutuo Sacramento obstrictorum consensus.*” *Uo.*, 515.

⁶⁴ LASKAI, *I. m.*, 447.

⁶⁵ LASKAI, *I. m.*, 462, illetve LIPSIUS, *I. m.*, 482. A „*seditio*”-t illetően Laskai fordítása talán félrevezető kissé. Érdemes Szenci Molnár Albert meghatározását követni, aki szótárában ezt a terminus technicumot így adja vissza: „pártütés, háború, támadás, zöndölés.” (Vö. SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latino-Ungaricum*, Noribergae, 1604, Kk4r). A továbbiakban az értelmezésem szerint helytállóbb *pártütés* magyar megfelelőre hagyatkozom.

⁶⁶ LASKAI, *I. m.*, 215, illetve LIPSIUS, *I. m.*, 247.

nagyobb politikai haszna lehet. „Leselkedés (*insidia*)” esetében a fejedelem számára ajánlott, hogy „okosan és vártatva cselekedgyék (*caute igitur age & lente*)”⁶⁷; ezen eljárást a meghirdetett ítélet késedelmes végrehajtásával még hatásosabbá lehet tenni. Ugyanígy, az erőszak alkalmazását, a hadsereg bevetését is e megfontolásoknak kell meghatározniuk.⁶⁸

Ez a komplex szempontrendszer, ahol a különféle helyzetek különféle reakciókat feltételeznek és változatos megoldásokat igényelnek, a hatalom fenntartásának, érvényre juttatásának van alárendelve, azaz ezt szolgálja. Bethlen Miklós „megfogatása” tehát kevésbé személyes ellentétre, sokkal inkább arra a potenciális veszélyre vezethető vissza, amelyet egy lehetséges szervezkedés, pártütés jelenthet a fejedelmi hatalom Erdélyben szinte korlátlan működésére. Apafi és az udvar ezt nem tűrhette; e helyzetre, amint láttuk, politikai szempontból több lehetséges opcióból kellett érvényes megoldást választani és azt végrehajtani. A fejedelem választott és döntött; noha akarva vagy talán akaratlanul bizonyos befolyásoknak is engedett. Van azonban a meghozott döntéseknek és megoldásoknak egy olyan aspektusa, amelyről joggal feltételezhetjük, hogy az ő személyes hozzájárulása az ügy kiviteléhez.

(Apafi „börtönpedagógiája”? Egy lehetséges perspektíva Bethlen Miklós fogarasi börtöntapasztalatának értelmezéséhez)

A fentiekben áttekintett kora újkori teológiai és politikaelméleti szempontok világossá teszik, hogy Apafi és az udvar viszonyulása Béldihez és Bethlenhez, vagyis a látszólag indokolatlanul hosszúra nyúlt és „felesleges” fogvatartás, nem volt véletlen. Apafi és a fejedelmi tanács, más motivációktól vezérelve ugyan, de úgy tűnik, azonos álláspontra helyezkedett ebben az ügyben. Ez pedig arra emlékeztet, amit Lipsius tanácsol a pártütés (*seditionis*) orvoslására. Mivel az idő gyakran megennyhíti a haragot és az „elméket meg-jobbittya,” a fejedelem dolga, hogy a késleltetés által mutasson reményt, de a „félelmet is öregbicse.”⁶⁹ Ez a kettősség a megtévesztést szolgálja, a közvetkező módon: „főképpen mesterséggel szaggasd és osztasd meg őket (*per artes divelle eos ac disjungere*) mely bátorságos orvossággal a sokaságnak egyező akarattját meggyengítheted.”⁷⁰ A mesterség, vagyis az *ars* terminus technicusaként való szerepeltetése kellőképpen jelzi, hogy a látszateltetés és megtévesztés, sőt a színlelés és tettetés politikai eszköztárát kell alkalmazni. Lipsius szerint: „Én e’ jó csalárdságot telyességgel meg-engedem (*Ego bonum hunc dolo ostio admitto*). Csald meg, csald meg inkább, hogy nem mint el-veszessed.”⁷¹

Mivel 1676 tavaszán és valójában a későbbiek során sem volt világos Apafi és udvara számára, hogy kik és milyen számban, vagy milyen erővel támogatják a letartóztatott urakat, ez a Lipsiustól származó tanács kellőképpen indokoltnak tűnhetett. Apafi

⁶⁷ LASKAI, I. m., 207, illetve LIPSIUS, I. m., 242

⁶⁸ „nem mindgyárást. Engedgy időt a’ háborgóknak a’ meg-bánásra, a’ jóknak a’ veled való egyezsre.” LASKAI, I. m., 474.

⁶⁹ Uo., 463, illetve LIPSIUS, I. m., 474.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ LASKAI, I. m., 464, illetve LIPSIUS, I. m., 475.

azonban, meggyőződésem szerint, maga is hozzátett valamit ehhez a „jó csalárd-sághoz.” Ezzel kapcsolatosan Bethlen Miklós a következő epizódot örökítette meg:

egyszer a fejedelem már visszajöven Fogarasban, ittas korában tréfálódni kezdés mond: Nosza ijesszük meg ezt a két rabot, hogy elütik a fejeket. Tophaeus udvari prédikátor mond rá: Igenis, mert a csuprot vagy üveget úgy jó megpróbálni, hogy az ember ejtse ki a kezéből; hát ha a tréfa mellett valami nyavalya találná, ijedségen, guta vagy mi etc. Ezt nékem Tophaeus maga beszélte azután.⁷²

Többről lehetett itt szó, mint egy alkohelmámoros pillanatban született vaskos tréfáról. Ha ugyanis Apafi saját börtöntapasztalata alapján, illetve a kellő teológiai és politikai kontextusok felől értékeljük az eseményt, beláthatóvá válik egy mellőzhetetlen és igenis valószínű perspektíva. Úgy tűnik, ez az esemény Apafi ún. „börtönpedagógiáját” leplezi le, vagyis az udvari intézményként működő börtön olyan tudatos használatát, amely a „megfogatás” fejedelmi, hatalmi gesztusát egészíti ki, és ennek hatékonyságát sokszorozza meg. A teljes kiszolgáltatottságban lévő raboknak nemcsak megaláztatását, hanem egyetlen mentális és spirituális támasztékuk, vallásosságuk és kegyességgyakorlásuk megroppantását célozza ez a pedagógia. Fontos megjegyezni, hogy nem a modern börtön átnevelő, a társadalmi életbe való visszatérést legalábbis elméletben lehetővé tevő, társadalmi (re)integrációt szolgáló rehabilitációs funkciójáról van itt szó, hanem egy kora újkori értelemben vett, függőségi és alárendeltségi viszonyrendszerben elgondolt rituális behódoltatásról.

Ennek a sajátos „börtönpedagógiának”, amely a mentális tortúra releváns kora újkori példája lehetne, kétségtelenül van politikai, teológiai, sőt mélyen a kálvinista devóció mintáiban gyökerező kegyességgyakorlási megalapozottsága is. Hiszen e „börtönpedagógia” alanyai politikailag, a Wendelinus- és Lipsius-féle elméleti paradigma alapján, mindenekelőtt gyűlölködéstől (*odium*) és nagyravágyástól (*ambitio*)⁷³ elvakított emberek, akiknek veszedelmes prototípusaik a simulékonyok (*leves*), a képmutatók (*simulatores*), végül azok, akik a hatalomra kiéhezettek (*avari*).⁷⁴ Olyan emberek, akik a köztársaság és a közösség érdekét saját önzésükből adódóan veszélyeztetik. Ez a jellemzés Apafi és az udvar olvasatában igencsak ráillett Bethlen Miklóusra és a két másik főúrra is.

Teológiai szempontból pedig egyértelműen bűnösök, mivel fellázdattak az Isten által elrendelt világi magisztrátus iránti alárendeltséggel (*subiectio*) szemben, továbbá megtagadták az engedelmisséget (*obedientia*), ezáltal pedig Isten ellen vétkeztek. Ebből a szempontból Apafi „börtönpedagógiája” sajátosan 17. századi kálvinista jelenség, hiszen arra az előfeltevésre épül, hogy a fogvatartottak is a fenti politikai és teológiai episztémé keretén belül, ennek fogalmi nyelvén értelmezik helyzetüket, illetve döntéseik és cselekedeteik jogosultságát mind politikai, mind morális értelemben ily módon fogják fel. Apafi nyilván azt is tudhatta, hogy a rabok a börtöntapasztalat

⁷² Kemény János és Bethlen Miklós művei, 690.

⁷³ LASKAI, I. m., 452, illetve LIPSIVS, I. m., 470.

⁷⁴ WENDELINUS, I. m., 514.

liminalitását kegyességgyakorlással és az ehhez szükséges médiumhasználattal, írással és olvasással, imádsággal próbálják ellensúlyozni. Láthattuk Cserei János Apafihoz intézett levelében, hogy „a rab urak tartásában N[a]g[y]ság]od instructióján és parancsolatján kívül” semmi mást nem követ a fogarasi vicekapitány, tehát a fejedelem mindenről kap tájékoztatást, és a rabokat illetően *személyesen* ad utasításokat.⁷⁵ Így okunk van azt feltételezni, hogy e „börtönpedagógia” szerzője és gyakorlatba ültetője kizárólag a fejedelem.

Arról nem is beszélve, hogy egy fontos és valószínű magyar nyelvű forrását is megjelölhetjük ennek a „börtönpedagógiának”. Heltai Gáspár *Háló* (1570) című munkájáról van szó, amely egy álnév alatt íródott latin nyelvű munka⁷⁶ fordítása, amely a spanyolországi inkvizíció tevékenységét mutatja be. Ez a kiadvány a kora újkori Erdélyben rendkívül népszerűnek számított, nem kizárt, hogy Apafi Mihály is találkozott élete során vele. Heltai fordítása és átdolgozása tehát a spanyolországi inkvizíció borzalmaival tárja fel naturalisztikus részletességgel, például a vádlottak, gyakran csak ártatlanul letartóztatott emberek fogvatartásának embertelen eljárásait. Az inkvizítoroknak kiszolgáltató foglyok olyan sajátos testi és lelki tortúrának vannak kitéve, amelynek számos eleme kísértetiesen emlékeztet arra a módra, ahogy Apafi utasítására Bethlen Miklóssal és Béli Pállal bántak a fogarasi fogságban. Az inkvizítorok – Heltai szóhasználatában a „szent vadászok” – úgy „játszadoznak [...] a szegény keresztény fogollyal [...] mint a körmes macska az egérrel.”⁷⁷ Ez elsősorban abban mutatkozik meg, ahogy a foglyokban tudatosítják teljes kiszolgáltatottságukat az inkvizícióval szemben. A bebörtönzés a külvilággal való kapcsolat teljes megszakítását is jelenti, a raboktól elveszik a könyveiket és az íráshoz szükséges papírt és írószert.⁷⁸ Bár Bethlen Miklós letartóztatását követően írhatott és könyveket is olvashatott, egy idő után, Apafi utasítására, ezeket elvették tőle, az írástól eltiltották, csupán az olvasást engedélyezték. A foglyok lelki megtörését célozta a látszólag értelmetlen, semmilyen magyarázattal nem indokolt, hosszan elnyújtott fogság.⁷⁹ A börtön egészségtelen körülményei és a lelki terror hosszas alkalmazása, érthető módon, a foglyok lelki összeomlását célozta meg. Heltai találó hasonlatával szólva:

Mert a szent Vadászok úgy cseleksznek a szegény foglyokkal, mint a tímárok a bőkerekkel, melyeket behamoznak és mind addig áztatják az hamosba, méglen a szér [!] mind elkopik rólok. Szinte így hámozzák e szent Vadászok is a szegény foglyokat sok üdeig a büdes szoros tömlecekben, méglen mind elnyomorítják és teljességgel

⁷⁵ Erdélyi országgyűlési emlékek 16., 301.

⁷⁶ *Sanctae Inquisitionis Hispanicae Artes* Reginaldo Gonsalvio Montano autore, Michael Schirat, Heidelbergae, 1567.

⁷⁷ HELTAI Gáspár, *Háló*, kiad. TAMÁS Zsuzsanna, jegyz., utószó KŐSZEGHY Péter, Balassi, Budapest, 2000, 58.

⁷⁸ „És erősen arra vigyáznak, hogy ne legyen semmi írás nála, avagy valami könyvecske, amelyből valami vizsgáztatást vehetne. Ott vagyon szegény annakutána a büdesben és nem különben, mintha egy kopsóba tötték volna.” *Uo.*, 47.

⁷⁹ „Tartják kedig szegént sokáig fogva, némelyet nyolc napig, némelyet tizenöt napig, némelyet egy nyíhány hólnapiglan. Némelyet kedig ugyan örök fogságban tartják.” *Uo.*

megfonnyasztják szegényeket. Mert némelyet közülek egy egész esztendeig tartanak fogva, némelyet másfél egész esztendeig, némelyet kedig három avagy négy esztendeig. És szegényeket ott tartják és kényozák a temlőekben. És annakutána soha nem hozzák ki, semmit sem szólnak vélek[.]⁸⁰

A foglyok testi és lelki összeomlását azzal is tudták siettetni az inkvizítorok, hogy a már elviselt kínzások borzalmaira, vagy a kivégzés lehetőségére emlékeztették folyton az áldozatokat. Heltai említi, hogy az újabb kihallgatásra berendelt foglyokat a korábbi megkínzatusuk helyszíne vagy az ott használt tárgyi eszközök látványával sokkolják.⁸¹ Hasonló perverz pszichológiai számítás indokolta Apafi gesztusát is, aki ráijesztett a foglyokra, mintegy elhitve velük, hogy a biztos kivégzés vár rájuk. Apafi számításai bejöttek, a fogoly Bethlen Miklóst sikerült megroppantani, úgy írta alá a reverzálist és fogadta el a fejedelmi kegyelmet, hogy soha nem történt vádemelés ellene, soha senki nem fogalmazta meg egyértelműen, hogy mivel vádolták, miből állt az árulása a fejedelemmel szemben. Ez csak azért volt lehetséges, mert a fogság olyanmennyire kimerítette testileg és lelkileg, hogy hajlandó volt bármit bevallani, még azt is, amit soha nem gondolt, mondott vagy cselekedett. Ezzel Apafi, akárcsak a Heltai által megidézett inkvizítorok, nyilván tisztában volt. Hiszen csak ki kellett várni ezt a pillanatot:

Mikoron immár a szegény fogoly sok üdőig az iszonúságos temlőbe tartatott, és teljességgel megpárlódott, és ugyan megfonnyadott a nagy bűznek és a sok undokságok miatt, elannyira, hogy minden ereje elszakadott, és annyira elunta magát, hogy ugyan a keserű halált kívánja magának, csakhogy azáltal megmenekődjék ez undokságos fogságától, és ezokaért kész mindeneket, sőt többeket vallani, hogy nem mint tudna[.]⁸²

Mindezt az áldozat felől szemlélve világosan kirajzolódik, hogy Bethlen bizonyára valamilyen túlélési stratégiára próbált hagyatkozni, akár védekezésképpen is. Úgy tűnik, hogy mentális és lelki egyensúlyát a puritánus kegyességgyakorlás rendszerét követve igyekezett megőrizni. E stratégia imádkozásból, olvasásból, zsoltárecéklésből és böjtölésből állt. E tevékenységek rendszereztek a fogság egybefolyó idejét, élhető mindennapi rutint alakítva ki. Apafi ezzel tisztában lehetett, hiszen nem kizárt, hogy a tatár fogságot ő maga is hasonló kegyességgyakorlási és életviteli sémára hagyatkozva próbálta átvészelni. Így aztán Apafi Bethlen esetében fokozatosan szigorítja a feltételeket, és nem a testi, hanem a sokkal fontosabb lelki és mentális igényeket kiszolgáló privilégiumokat vonja meg tőle első lépésben. Az 1676. április 23-át követő letartóztatást kevés időn belül bebörtönzés követi, a kezdetben megengedett templomba járást és a családtagokkal való közös étkezést pedig hirtelen megszüntetik.

⁸⁰ *Uo.*, 55–56.

⁸¹ „És mikoron a temlőből kihozzák, a kényozó bolt előtt viszik el, ahol amaz ördeg hengér áll, csakhogy szegényt elijesszék az elébeli kényokról való megemlékötzetésével.” *Uo.*, 67.

⁸² *Uo.*, 57.

Mint említettem, az írást, levelezést betiltják, csupán az olvasást engedik meg Bethlen számára. A könyvek tehát maradnak, a fogoly elszigeteltségét, magába roskadását siettetve. Az olvasás, a teológiai munkák használata nemcsak a kegyességgyakorlást segítette, de legalább annyira a bűnbánat, lelkiismeretvizsgálat, a valós és vélt vádak újfent átgondolására szűkítette a mindennapokat. Így aztán könnyen lehet, hogy a „megtartó rutin” egy ponton túl fojtogató, kínzó ismétlődéssé alakult át, amely nem reményt, hanem pontosan a kilátástalanságot és a kísértő kétségbeesést erősíthette. Az 1676 júniusában történt megbilincselés (szinte mindegy, hogy ezt 1676. október végén vagy november elején távolították el) a mentális megpróbáltatáshoz konkrét testi sanyargatást is adott. Mindeközben telt az idő, amely önmagában is nyomasztó lehetett a konkrét börtönkörülmények jelentette bezártság, illetve a szellemi elszigeteltség közepette. Mindezt valószínűleg maga Bethlen Miklós is önnön bűnös voltára vezette vissza. E sajátos „börtönpedagógia” legkegyetlenebb része a fogvatartás utolsó szakasza: a szabadulás lehetőségének a felvillantása révén a remény ábrándjának a megmutatása. Az 1677 elején megcsillanó remény valójában csak súlyosbította a helyzetet. A hosszas rabság alatt kimerült és elcsüggedt Bethlen Miklós a remény és kétségbeesés között vergődött, ezeknek a végletes elme- és lélekállapotoknak az ördögi köreit rózta, amikor Telekinek a Bibliát parafrázálva ezt írta: „Az vonatott reménység meghbetegíti az elmét.”⁸³

Joggal feltételezhető, hogy körülbelül ez az a lelkiállapot és a fogságnak az a mélypontja (1677 februárjában vagyunk), amikor Apafi „börtönpedagógiája” elérte a célját. A fizikai és mentális erejében, de bizonyára kegyességében és hitében is megingott individuum megértette kiszolgáltatottságát, és hajlandó volt önként felvenni az engedelmesség igáját. Apafi talán maga is megtapasztalta mindezt, amikor a csüggedés és reménytelenség kétségbeeséshez, sőt vallásos kétségbeeséshez közeli állapothoz vezet. Ez utóbbi, az ún. *desperatio*, a kálvinista és főként a puritánus kegyességgyakorlás egyik félelmetes lelki betegsége volt, amely a kettős predestináció tanítását alkalmazva a kiválasztottak és megvetettek csoportjára osztotta a keresztényeket. Noha elsősorban a Szentlélek elleni vétség okozhatott ilyen kétségbeesést, de a sokszoros csapás, a végletes megpróbáltatások, betegség, haldoklás vagy egy elnyúlt fogság, esetleg száműzetés következtében kialakult liminalitás is okozhatott hasonló érzéseket. Ugyanis ezek az érzések arról győzték meg a szenvedőt, hogy ő *homo reprobus*, azaz megvetett ember, aki nem üdvözülhet.⁸⁴ Apafi rendelkezései, saját tapasztalatából kiindulva is, valójában ennek a lelkiállapotnak a kiváltását célozták meg a rab ellenállásának teljes megtörése végett. A földi javaitól, aktív életétől megfosztott rab utolsó mentsvára a hite lehetett, amely egyszerre volt a túlélés eszköze, de célja is. Ha ez megroppant, akkor valóban nem maradt már hátra semmi, ami a mentális, spirituális túlélés reflexét táplálta volna. Azazhogy mégis: a felajánlott kegyelem szemrebbenés nélküli, reverzális és kezesség ellenében való elfogadása a feltételek vitatása nélkül. Ez történhetett Bethlen Miklóssal is. A rituális behódolás megtörtént, maradt a becsü-

⁸³ BETHLEN, I. m., I., 291.

⁸⁴ TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratok irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználatában*, Reciti, Budapest, 2017, 195–197. (Irodalomtörténeti füzetek 178.)

leten és a lelkiismereten esett seb. Bethlen Miklós csak reménykedhetett abban, hogy nemcsak a kegyelemes fejedelem, hanem Isten is megbocsát neki.

Konklúziók: Apafi udvara és börtöne(i) mint a börtönirodalom műhelyei

Apafi fejedelmi mandátumának egyik legnehezebb feladata kétségtelenül az volt, hogy a politikai-katonai válságokban kimerült fejedelmi hatalmat és ennek zavartalan gyakorlását érvényesen állítsa vissza. Mivel nem lehetett folyton a Bánffy-ügyben alkalmazott radikális megoldásra hagyatkozni, Apafi és udvara, úgy tűnik, a kora újkori börtön intézményét vonta be a fejedelmi hatalom megszilárdításának folyamatába.⁸⁵ Bár a börtön nem volt oly hatásos, mint a nyilvános kivégzés, megvolt az a hatalmas előnye, hogy a társadalmi és politikai elitet nem számolta fel, hanem lehetőséget adott ennek a rehabilitációra. E rehabilitáció pedig a fejedelmi hatalom és az udvar szinte maradéktalan kiszolgálását jelentette. Bethlen Miklós példája azért releváns, mert a fogarasi rabság nem kompromittálta végleg társadalmi promócióját, csupán egy olyan mellékvágánya volt életútjának, ahonnan sikeresen térhetett vissza a közéletbe. Az 1680-as évek végére Teleki mellett az egyik legfontosabb államférfi Erdélyben, noha az igazán kimagasló tisztségeket majd a guberniumban kapja 1690 után.

Bethlen fogarasi rabsága további irányokat nyit meg. Ha túltekintünk az esettanulmány konkrétumain, egy sor olyan további példát említhetünk, amelyek azt a tézist erősítik, hogy a kora újkori börtön, bármennyire is az udvartartás perifériáján helyezkedett el, a fejedelmi hatalomgyakorlás fontos udvari intézménye volt. Apafi fejedelemsége alatt Fogaras mellett Déva, Görgény, Gyulafehérvár börtönei is megtelek azokkal az emberekkel, akik a fejedelmi hatalom ellenségeinek tűntek.

Ellentétben a modern börtön személytelen és üzemszerűen működő intézményével, a kora újkori börtön, különösen vallásos és politikai természetű vádak esetében, az egyházi és világi hatalommal való konfrontációnak sokkal *személyesebb* jelleget adott. Így az állam vagy az egyház (esetleg mindkettő) elleni vétség az automatizált eljárásokat követő modern igazságszolgáltatásnál és korrekciós intézményeinél sokkal drámaibb módon jeleníthette meg a vádlott devianciáját. Bethlen Miklós példája azt mutatja, hogy a kora újkori börtön udvari intézménye legalább két összetevő alkalmazása révén működhetett. Az első a „megfogatás” hatalmi gesztusa, amelyet a világi magisztrátus feje zavartalanul hajthatott végre, hiszen ez, láthattuk, teológiai és politikai vonatkozásban is teljesen indokoltnak számított. A másik pedig a kiszabott büntetést lehetővé tevő, változatos intézményi és logisztikai keret, a fogvatartásra alkalmas helyszíntől a felügyeletet biztosító őrségig, a rab ellátását is beleértve.

A kora újkori börtön tehát a büntetés és bűnhődés olyan sajátos intézménye, ahol a rabok az elveszett vagy a félreértett hűséget, ennek minden familiáris függőségi vonzatával együtt, újra megtalálhatják és bizonyíthatják. Ez a fejedelmi hatalomnak történő sajátos (újra)behódolás nemcsak rituális, de gyakran irodalmi reprezentációt

⁸⁵ A három főúr letartóztatása után 1676-ban nem kevés aggodalmaskodó (Csáky László, Mikes Kelemen, Bethlen Farkas) ír Telekinek, aki nem győzi ezeket nyugtatni, hogy a fejedelemnek nem áll szándékában megfogatni őket. (TELEKI, I. m., VII., 215, 279, 281–282.)

is eredményezhet. Nem lehet véletlen, hogy ott, ahol a fogvatartás nem tiltotta, a rabok nagy előszeretettel hagyatkoztak az írásbeliségre. Bethlen Miklósnak csupán a levelei maradtak fenn, de az Apafi parancsából bebörtönzött rabok közül Rozsnyai Dávid naplót vezetett, Cserei János olvasmányaihoz fogságát reflektáló margináliákat illesztett, sőt imádságot is írt, Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna imádságoskönyvet készített,⁸⁶ a katolikus Haller János pedig ki is adatta fogarasi rabsága alatt latinból készült fordítását.⁸⁷ Az irodalomtörténet-írás által csak most felfedezett „börtönirodalmi korpusz” töredékes volta ellenére is teljes joggal sürgeti tehát a börtöníráshasználat történeti antropológiájának és társadalomtörténetének kutatását. E vizsgálat ugyanis, túl a kora újkori börtönirodalom műfaj történetének feltárásán, a börtön és az udvar komplex viszonyának újszerű vonatkozásait hozhatná felszínre. Bethlen Miklós fogságának ilyen szempontú értelmezése csupán egy olyan első próbálkozás, amely további szakmai figyelmet és kutatást érdemel.

⁸⁶ A felsorolt szövegek börtönirodalomként történő értékeléséhez lásd: TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat) = Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita – SZILÁGYI Emőke Rita – TÓTH Zsombor, Reciti, Budapest, 2017, 11–50.

⁸⁷ Jacobus Corenus *Clypeus Patientiae* című művének magyar fordítása: HALLER János, *Pays, a békeséges türesnek Payssa*, Csíksomlyó, 1682.